

Максим Яковлев

ПРОБЛЕМА ТЕОРЕТИЗУВАННЯ
В УКРАЇНСЬКИХ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ
ДИСЦИПЛІНАХ НА ПРИКЛАДІ
ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Проблема теоретизування на основі результатів емпіричних досліджень діяльності політичних партій розглядається крізь призму компонентів теорії у соціальних науках у світлі постмодерністської методології та з урахуванням потенційних перешкод теоретизуванню.

Ключові слова: теорія, теоретизування, постмодерністська методологія.

Maksym Yakovlyev. The problem of theorising in Ukrainian Social Science disciplines (the case of political parties research). The problem of theorising based on the empirical findings of political parties' activities through the lenses of theory components is analysed, taking into account the postmodernist methodology and potential obstacles to theorising.

Key words: *theory, theorising, postmodernist methodology.*

Українська політична наука приділяє багато уваги емпіричним дослідженням політичних партій. У вітчизняних наукових виданнях з'являється дедалі більше наукових розвідок із різних аспектів діяльності політичних партій України – від історичних тенденцій формування і розвитку партій до проблем їхніх ідеологічних орієнтирів у процесі боротьби за вдалу та практичного втілення цих орієнтирів в їх щоденних політико-адміністративних практиках. Дослідники партій в усталених демократіях Заходу навіть із деякою заздрістю відмічають багатий емпіричний матеріал, з яким мають змогу працювати українські дослідники на своїх «домашніх теренах». Разом з тим, в українських політичних, історичних і соціологічних дослідженнях діяльності партій відчувається деяка незавершеність, неповність наукової картини досліджуваних процесів через недостатню увагу до ґрунтового *теоретизування* на основі з'ясованих емпіричних особливостей діяльності політичних партій.

Теоретизування – це не просто створення теорії щодо певних суспільно-політичних явищ, оскільки воно може передбачати оперування декількома теоріями на основі певних методологічних принципів. Метою цієї статті є з'ясування засад теоретизування на прикладі потенційних способів опрацювання емпіричного матеріалу з досліджень українських політичних партій. Досягнення цієї статті передбачає виконання таких взаємопов'язаних завдань: 1) концептуалізувати поняття «теорія» у суспільствознавчих дисциплінах і виділити його компоненти; 2) розглянути специфіку компонентів теорії в межах різних методологічних підходів до емпіричних досліджень; 3) окреслити потенційні перешкоди теоретизуванню на основі емпіричного матеріалу.

Розглянемо кілька визначень поняття «теорія» в суспільствознавчих дисциплінах. Американський соціолог Е. В. Стюарт пропонує таке визначення: «теорія – це логічно узгоджений і науково прийнятний загальний принцип, що пояснює відомі факти і зв'язки між ними» [8, с. 59]. Соціальний психолог Д. Майєрс вважає, що теорія – це «інтегрована сукупність принципів, які пояснюють і прогнозують події, які ми спостерігаємо» [3, с. 46]. В «Англо-українському соціологічному словнику» В. Паніотто, Т. Пяковської та Т. Янсон знаходимо такі визначення теорії: «твердження, що складається із сукупності вихідних положень та гіпотез» і «сукупність постулатів у певній сфері пізнання, що утворюють науку» [1, с. 110]. Американський соціолог Р. Томлінсон у 1965-му р. писав, що «в будь-якій науці «теорія – це спроба пояснити феномени, які спостерігаються, за допомогою набору перевірених узагальнень чи гіпотез (або однієї гіпотези), подаючи причини і наслідки певних подій чи станів [9, с. 16].

Як бачимо, спільними рисами цих визначень є такі елементи: а) певні принципи чи базові засади, за допомогою яких здійснюється «аргументування» в межах теорії; б) причинно-наслідковий зв'язок між певними фактами чи явищами, які теорія пояснює та в) самі явища, феномени і стани, які є «предметним полем» певної теорії. Для розгляду можливостей теоретизування на основі досліджень українських політичних партій розглянемо значення кожного із цих компонентів у сучасних соціальних науках. Почнемо з явищ, феноменів і станів, пояснення яких намагається здійснити певна теорія.

Російський соціолог В. Ядов пише, що особливістю сучасної соціології є те, що «ключовою одиницею аналізу стає те, що можна назвати *«подією»*, дією соціальних агентів. Наслідки таких дій жорстко не задані, багатоваріантні» [5, с. 25]. На його думку, це безпосередньо пов'язано із «процесуальним образом» соціальної реальності, яку досліджують суспільствознавці. У випадку сучасної української політики в цілому та діяльності українських політичних партій зокрема можна чітко відстежити *процесуальний характер*, який відображається у дискурсивному продукуванні

подій і взаємодій учасників політичних процесів в Україні. Ці процеси можна із впевненістю назвати процесом *симуляції* в розумінні постмодерністської французької філософії Ж. Бодріяра, Ж. Батая, П. Клоссовськи, Ж. Дельоза та ін. Як відомо, результатом процесу симуляції є *симулякр* – певний знак реальності, який є принципово не співвідносним із реальністю, і в цьому полягає його фундаментальна властивість: один симулякр може бути співвіднесений лише із іншим симулякром і тому він «сприймається значно реальніше ніж сама реальність» [2, с. 290].

В. Ядов також відмічає, що «постмодерністська ідеологія [в соціології – М. Я.] ...стверджує пріоритет соціальних суб'єктів як діячів в активному перетворенні форм їхнього соціального буття з врахуванням усього контексту природних і соціальних умов на момент соціальної дії» [5, с. 26]. Якщо поєднати ці два твердження, то ми виходимо на таке розуміння предметного поля теорій діяльності українських партій, що має враховувати: а) процесуальність не лише самого характеру їхньої взаємодії одним з одним та із суспільно-політичними процесами, але й «форм соціального буття», уявлення про ідеальний стан яких можуть артикулювати партії; б) симулякри, що породжуються партіями не лише у їхній полеміці із опонентами, але й у процесі аргументування своєї позиції чи поглядів на певні соціальні проблеми, історичні події тощо; в) особливість артикулювання проблеми для політичного порядку денного, тобто виділення «на момент соціальної дії» з усього «контексту природних і соціальних умов» певної умови чи чинника, яка, на думку партії чи її представників, є такою, що заслуговує на першочергову увагу.

Повернімося до проблеми побудови теорій, тобто теоретизування, на основі емпіричних досліджень діяльності українських політичних партій. Якщо предметним полем теоретизування стає не лише ідеологічна позиція партії, трансльована через її повідомлення громадськості, але й процесуальний характер взаємодії партії із соціальним середовищем, симулякри, які продукує партія, та особливості артикулювання проблем для політичного порядку денного, то наступне завдання полягає у виділенні способів побудови причинно-наслідкових зв'язків між ними.

Проблема побудови причинно-наслідкових зв'язків у соціальних науках відсилає нас до основних онтологічних проблем суспільствознавчих дисциплін у цілому. З історії розвитку соціології, зокрема, відомо, що у процесі свого розвитку ця наука намагалася застосувати принципи природничих наук до дослідження суспільства. До «постбіжіворальної революції» в Американській асоціації політичної науки подібні тенденції простежувалися і в політології. На сьогодні кількісні і якісні методи дослідження розрізняються саме своїми епістемологічними засадами: кількісні методи спираються на постпозитивізм, а якісні – на соціальний конструктивізм і феноменологію. Побудова причинно-наслідкових зв'язків у межах цих підходів також буде суттєво відрізнятися. Дуже спрощено цю різницю можна представити у такому вигляді: кількісні методи намагатимуться робити узагальнення для широкого кола явищ на основі математичних припущень про нормальність розподілу, закону великих чисел і теореми центрального ліміту, які уможливають перенесення результатів дослідження, проведеного в межах репрезентативної вибірки, на генеральну сукупність, у той час, як якісні методи в результаті глибокого дослідження певного соціального явища подають його глибинний аналіз і не пропонують переносити узагальнення віднайдених причинно-наслідкових зв'язків у межах дослідженого феномену на велику кількість інших, подібних явищ.

На нашу думку, окрім різниці між якісними і кількісними методами в побудові причинно-наслідкових зв'язків у межах певних теорій існує й інша проблема, на яку одним із перших у своїй книзі 1964-го р. «Causal Inferences in Nonexperimental Design» американський соціолог Г. М. Блелок. Він пише, що проблема побудови каузальних зв'язків у соціальних науках є частиною проблеми наукового методу в цілому: «видається на те, що між мовою теорії та дослідженням завжди існує розрив, який ніколи неможливо подолати повністю» [6, с. 5]. Продовжуючи розвивати свою думку про розрив між теорією та практичним дослідженням, Г. М. Блелок подає цікаву метафору про те, що дослідники «думають мовою теорії, що включає в себе

такі поняття, як причини, сили, системи і властивості, але *тестують* гіпотези на основі коваріацій, операцій та показників вимірювань» [6, с. 5]. Г. М. Блелок цитує у своїй книзі М. Банджі, автора праці «Каузальність», виданої Гарвардським університетом 1959-го р., який вважав, що у першій половині ХХ ст. науковці відмовились від пошуку причинно-наслідкових зв'язків у соціальних науках через а) критику філософів-емпірицистів, б) активне поширення в науці і техніці статистичних методів [6, с. 6]. У результаті цих процесів, як констатує Г. М. Блелок, пошук причинно-наслідкових зв'язків виводиться зі «сфери впливу» статистичних досліджень і залишає «причинно-наслідкове мислення (англ. *causal thinking*) повністю на теоретичному рівні» [6, с. 6]. Нагадаємо, що праця була опублікована на початку 60-х рр. ХХ ст.

Сучасним науковцям-суспільствознавцям, які працюють із застосуванням кількісних методів, праця Г. М. Блелока у своїй аргументативній частині, в якій автор розглядає способи перевірки адекватності регресійних моделей, може здатися дещо примітивною, оскільки сьогодні ці питання розглядаються в межах практично усіх курсів із статистики в соціології чи політології. Разом з тим, питання про зв'язок теорій та емпіричних досліджень, які піднімає Г. М. Блелока, не втрачають своєї актуальності і сьогодні. Назва його праці вказує на цікавий момент: експериментальний дизайн дослідження, в якому щонайменше є дві групи – експериментальна і контрольна, дозволяє ізолювати вплив досліджуваного чинника на певний процес, спостерігати його із дією досліджуваного чинника в одній групі, і процеси без цього чинника в іншій, і в такий спосіб вибудовувати певний причинно-наслідковий зв'язок. Інші способи побудови таких зв'язків видавалися тоді, і видаються почасти й сьогодні, дещо сумнівними, оскільки без експериментального дизайну важко ізолювати вплив досліджуваних факторів. Саме тому побудова каузальних зв'язків у середині ХХ ст. вважалася *теоретичним* дослідженням.

Наскільки ж *емпіричними* можуть бути конструкції причинно-наслідкових зв'язків на основі сучасних суспільствознавчих досліджень діяльності українських політичних

партій? Особливо слід зважати на те, що такі конструкції потрібні нам для теоретизування, оскільки вони є одною із складових теорій. Для відповіді на це питання розглянемо явище під назвою «помилка хіндсайту», після чого ще раз повернімося до компонентів теорії.

Помилка хіндсайту, у визначенні Д. Майерса, це «тендеція перебільшувати будь-яку здатність передбачувати, як щось має статися, після того, як результат став відомим» [3, с. 43]. Інша назва цього явища – феномен «я це знав». Д. Майерс пояснює цю помилку дією певних когнітивних механізмів. Він пише, що у повсякденному житті ми часто не думаємо про ту чи іншу подію до того моменту, поки ця подія не відбувається. Як тільки подія відбулася, ми ніби «раптово» розуміємо, чому це сталося, і ніяк цьому факту (тобто тому, що і в який спосіб сталося) не дивуємося [3, с. 42]. Особливість помилки хіндсайту, як ми бачимо із пояснення Д. Майерса, полягає саме в тому, що події стають ніби очевидними лише після того, як вони сталися, а не до того [3, с. 41]. У соціальній психології, якою займається Д. Майерс, ця помилка призводить до постійної критики цієї наукової дисципліни за її «псевдонауковість», оскільки вона, мовляв, є «тривіальною, бо підтверджує очевидне», або «просто формалізує те, що будь-хто, хто не є професійним соціальним психологом, вже знає інтуїтивно» [3, с. 41]. У такому радикальному вигляді ця помилка ставить під питання доцільність суспільствознавчих дисциплін взагалі. Слід ще раз наголосити, що це явище носить назву «помилки» саме через те, що люди *помилково* вважають, що знали щось заздалегідь, до того, як їм стали відомі результати певних досліджень.

Помилку хіндсайту в дещо іншому вигляді розглядає американський фінансист і методолог оцінки ризиків Н. Н. Талеб, який активно критикує прогностичні моделі, побудовані на основі нормального (гаусівського) розподілу і припущення про те, що певні соціальні, економічні та політичні явища піддаються такому розподілу в принципі [4]. Н. Н. Талеб пише, що розуміння історії та причинно-наслідкових процесів у минулому є викривленим через *помилку наративу*, тому що для розуміння минулого людство

складає його «історію», яка має бути зв'язною та зрозумілою і не завжди включає у себе всі деталі того, що насправді відбулося. Такі наративи також заважають неупередженому баченню майбутнього, оскільки люди вірять, що певні явища мають вкрай малу ймовірність відбутися, бо їхній досвід і наративи минулого створюють ілюзію безпеки, ілюзію певного передбачуваного стану без несподіванок. Він також вважає помилковим сприймати *відсутність доказу* за *доказ відсутності* певного явища, процесу чи зв'язку між явищами, про що мова йтиме нижче.

Як помилка хіндсайту може проявитися в дослідженнях діяльності сучасних українських політичних партій? Візьмемо для прикладу гіпотетичне порівняльне дослідження висвітлення подій 9-го травня минулого року у м. Львів двома українськими політичними партіями: КПУ та ВО «Свобода». Якщо проаналізувати повідомлення в пресі та на офіційних веб-сторінках партій, то очевидними стають дві тенденції: прославлення подвигів Червоної армії у перемозі над німецько-фашистськими загарбниками, з одного боку, та неоднозначне тлумачення подій Другої світової війни та її наслідків – з іншого. Мінімальної обізнаності з ідеологічними позиціями цих політичних сил щодо подій Другої світової війни буде достатньо, щоб інтуїтивно очікувати саме таких результатів після проведення кількісного контент-аналізу. На цьому етапі ще рано стверджувати про ефект хіндсайту, оскільки ця похибка аргументації почнеться далі: суспільствознавець може почати розбирати по компонентах особливості дискурсивного конструювання образів героїв і ворогів, виділяти механізми аргументування тих чи інших дій влади по відношенню до опрацювання історичної пам'яті про події тих часів тощо, але скептики у відповідь можуть закидати: «Ну і що?», «Яке в цьому нове знання?», «Цього й так можна було очікувати». Тут включається помилка хіндсайту та помилка наративу, описані вище, які не дозволяють скептиками побачити наукову новизну в аналізі тонких матерій досліджуваного дискурсу та його компонентів.

Почасти ці проблеми можна пояснити недостатньою увагою до *тексту* в широкому розумінні цього поняття у

французькій постмодерністській дослідницькій традиції. Як пише український філософ, дослідник французької філософії другої половини ХХ ст. С. В. Куцепал: «важливий момент стосується домінуючої методологічної настанови сучасної французької філософії про те, що весь оточуючий нас світ, уся дійсність – це ні що інше, як Текст [слово з великої літери в тексті оригіналу – М. Я.]» [2, с. 12]. Концепція «світ як Текст» [2, с. 14] потребує належної уваги з боку українських науковців, особливо в контексті досліджень дискурсу українських політичних партій. Саме складові суспільно-політичного дискурсу українських політичних партій як Тексту потребують не лише ідентифікації та самостійного опрацювання, але й узгодження у вигляді причинно-наслідкових схем цих смислових категорій в особливу цілісну картину.

Російський соціолог В. В. Семенова, яка працює в якісній дослідницькій традиції, наголошує, що особливістю якісної методології є те, що вона дає змогу «наблизитися до адекватного *розуміння* смислів, які людина вкладає в різні судження і дії» [5, с. 388]. Якщо ми досліджуємо «смисли» в дискурсивних конструктах українських політичних партій, то для їхнього адекватного розуміння потрібне виділення дискурсивних компонентів, які ці смисли конституюють. Якщо сьогодні українські суспільствознавці не приділяють такій аналітичній роботі належної уваги, то, можливо, словами Н. Н. Талеба, ми сприймаємо *відсутність доказу* важливості цих компонентів за *доказ їх відсутності*, що суттєво обмежує евристичний потенціал української політичної науки в дослідженні власних політичних партій.

Таким чином, із трьох виділених компонентів теорій ми розглянули дві – проблему причинно-наслідкових зв'язків між досліджуваними феноменами та саму природу цих феноменів у світлі постмодерністських методологічних засад сучасних суспільствознавчих досліджень. Залишилася ще одна компонента: певні принципи і засади, на основі яких у межах теорії здійснюється побудова аргументів про характери причинно-наслідкових зв'язків між досліджуваними явищами. Ця компонента не є настільки очевидною

в прикладних емпіричних суспільствознавчих дослідженнях, особливо коли характер причинно-наслідкового зв'язку між певними явищами подається, припустімо, у вигляді припущення типу: «якщо *X* посилюється, то *Y* послаблюється». Разом з тим, у більш абстрактних макротеоріях вимальовуються певні засадничі принципи самого теоретизування. Ці засади можна проілюструвати на прикладі загального й дещо абстрактного визначення теорій на прикладі політичних теорій за американським політологом Ш. С. Воліном, для якого теорія – це «символічна картина впорядкованого цілого» [9]. Для створення «символічної картини» необхідні так би мовити «принципи малювання»: це може бути дія підсвідомого у випадку фрейдизму, власність на засоби виробництва у випадку марксизму, патріархальність організації політичної влади у випадку різних течій фемінізму тощо. Для пояснення причинно-наслідкової організації компонентів суспільно-політичного дискурсу українських політичних партій необхідні певні засадничі принципи, на основі яких здійснюватиметься саме теоретизування.

Все ще новим для українських соціальних і гуманітарних наук є поняття «історія ідей», хоча в Західній Європі це поняття є усталеним і використовуються на позначення, приміром, історії філософії, яку шведський філософ А. Ведберг розуміє як *розвиток ідей* (швед. *idüuteckling*) [10, с. 7], чи соціальних або політичних теорій в цілому. Аналіз дискурсу сучасних українських політичних партій можна побудувати саме на відстеженні *розвитку ідей*, на їх перетворенні не лише з часом, але й в залежності від ідеологічних засад дискурсивної діяльності та переходу від однієї суспільно-політичної теми, з приводу якої партії ведуть полеміку зі своїми опонентами, до іншої. Відстеження історії ідей на мікро-, мезо- та макрорівнях політики і суспільно-політичного дискурсу можна, зокрема, застосувати для пошуку засад теоретизування. З іншого боку, для пояснення перебігу історії ідей можна використати вже наявні суспільно-політичні теорії. Так чи інакше, для успішної побудови теорій на основі досліджень українських політичних партій необхідні певні принципи теоретизування,

за допомогою яких і можна поєднати досліджувані аналітичні одиниці суспільно-політичного дискурсу в певні причинно-наслідкові схеми.

Таким чином, можемо дійти висновку про те, що базові засади теоретизування на основі емпіричних досліджень діяльності політичних партій полягають у: а) врахуванні постмодерністських поглядів на об'єкт дослідження, які особливу увагу приділяють суспільно-політичному дискурсу, розглядають симулякри як компоненти цих дискурсів і *Текст* як самостійну досліджувану реальність; б) побудові специфічних причинно-наслідкових зв'язків між досліджуваними феноменами шляхом з'ясування і відтворення принципів їхньої дискурсивної організації для створення цілісної картини більш загальних суспільно-політичних явищ; в) відстеженні *розвитку ідей* у процесі дослідження діяльності політичних партій для чіткої артикуляції основоположних засад теоретизування та аргументування принципів узгодження досліджуваних компонентів у причинно-наслідкові ментальні схеми. Слід також зважати на потенційну *помилку хіндсайту* у процесі дослідження та спокусу приймати *відсутність доказу* певного феномену чи зв'язку між явищами за *доказ їх відсутності* під час теоретичного опрацювання емпіричних знахідок.

Для подальшої наукової розробки проблеми теоретизування, безумовно, слід звернути увагу на *угрунтовану теорію* (англ. grounded theory) як один із способів теоретизування в межах якісної дослідницької традиції. Перспективною темою подальшого наукового опрацювання цієї проблематики також може бути спроба типологізації теорій мікро- та мезорівнів, що, у свою чергу, дозволить посилити евристичний і пояснювальний потенціал теоретизування шляхом окреслення його перспектив і з'ясування його основних обмежень. Українській політичній науці це дозволить вийти на якісно новий рівень поєднання емпіричних досліджень із різного роду теоріями суспільно-політичного розвитку, які відповідатимуть реаліям нашої буденності.

1. Англо-український соціологічний словник / укл. : В. Паніото, Т. Пяковська, Т. Янсон. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 144 с.
2. Куцепал С. В. Французька філософія другої половини ХХ століття: дискурс із префіксом «пост-» : монографія / С. В. Куцепал. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2004. – 324 с.
3. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – 6-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Питер, 2003. – 752 с.
4. Талеб Н. Н. Черный лебедь. Под знаком неопределенности / Талеб Николас Нассим / пер. с англ: В. Сонькина, А. Бердичевского, М. Костионовой, О. Попов ; под ред. М. Тунькиной. – М. : Из-во «Колибри», «Азбука-Аттикус», 2011. – 528 с.
5. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – 7-е изд. – М. : «Добросвет», 2003. – 596 с.
6. Blalock H. M. Causal Inferences in Nonexperimental Research / M. Hubert, Jr. Blalock – Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 1961. – 200 p.
7. Spragens Th. A. Understanding Political Theory / A. Thomas, Jr. Spragens – New York : St. Martins Press, 1976. – 155 p.
8. Stewart E. W. Sociology. The Human Science / Elbert W. Stewart / 2nd ed. – New York : McGraw-Hill Book Company, 1981. – 655.
9. Thomlinson R. Sociological Concept Research: Acquisition, Analysis, and Interpretation of Social Information / Ralph Thomlinson / 7th printing. – New York : Random House, 1970. – 182 p.
10. Wedberg A. Filosofins historia. Antiken och medeltiden / Anders Wedberg / andra reviderade upplagan. – Stockholm : Alb. Bonniers Boktryckeri, 1968. – 470 s.